

Friedrichstadt - Gadebillede.

Tolerance i merkantilismens tidsalder – de religiøse fristeder i hertugdømmerne Slesvig og Holsten

Mellem det 16. og det 18. århundrede forlod ca. 1 million mennesker af religiøse grunde deres hjemsted i Europa.¹ For det meste drejede det sig om protestantiske mindretal fra katolske territorier. De var ofre for landsherrer, som forsøgte at påtvinge deres undersåtter en bestemt tro. Over for dem stod landsherrer, som ud fra handelsmæssige overvejelser tilbød trosflygtninge et nyt hjemsted. Det er i denne sammenhæng, man skal se etableringen af fristederne eller tolerancebyerne Altona, Glückstadt, Friedrichstadt og Rendsburg-Neuwerk i hertugdømmerne, selvom ikke alle de religiøse mindretal, som blev optaget her, var truet af akut forfølgelse eller fordrivelse. Også Christiansfeld, som blev grundlagt af herrnhuter-brødremenigheden 1773 med privilegier fra Christian VII, hører til kredsen af fristeder selvom den er sent grundlagt. At specielt jøder blev opfordret til at slå sig ned, særligt i Glückstadt og Rendsburg, synes imidlertid snarere at være en undtagelse.

Af Frauke Dettmer

Det var forskellige landsherrer, som tillod "trofremmede" retten til at slå sig ned i hertugdømmerne og gav dem vidtgående religionsfrihed. I Altona var det greverne af Holstein-Schauenburg, som optog jøder senest 1611. Derudover fik katolikker siden 1594, noget senere mennonitter og reformerte og i løbet af den senere byhistorie yderligere mindre kristne mindretal lov til at bo i Altona og udøve deres religion.² Den i år 1616-17 af den danske

konge grundlagte by Glückstadt søgte særligt at få sefardiske jøder – her kaldet "portugisiske jøder" – til at slå sig ned. Men også andre trosretninger fik vidtgående religionsfrihed.

Den gottorpske hertug Friedrich III grundlagde 1621 Friedrichstadt med protestantiske religiøse flygtninge fra Nederlandene. Fra 1675 er der også dokumentation for, at aschkenasiske jøder slog sig

ned. Forsøg på at få portugisiske jøder til at slå sig ned stødte mod betingelserne i skibsfartsaftalen med Spanien fra 1627, som praktisk talt udelukkede sefarder fra at slå sig ned. Med udbygningen af Rendsburg til en dansk storfæstning i det 17. århundrede gav Christian V et privilegium for det nye fæstningskvarter Neuwerk, som ud over ikke-lutherske kristne også udtrykkeligt indbød jøder til at slå sig ned, hvilket de gjorde brug af senest 1693.

Eksistensbetingelserne i fristederne tilbød det jødiske mindretal afgørende fordele i forhold til andre steder. Dertil hørte i første række religionsfriheden med alle dertil hørende institutioner og menighedernes embedsmænd – endda til trods for modstanden fra den lutherske gejstlighed.³ Indskrænkninger gjaldt kun for gudstjenesten, som f.eks. i Rendsburg-Neuwerk ikke måtte finde sted offentligt, officielt indtil ind i det 19. århundrede. Jøder i fristederne blev borgere i disse byer. Dermed var de beskyttet anderledes mod fordrivelse end ”beskyttelsesjøderne” (Schutzjuden) med tidsbegrænset opholdstilladelse, således som det f.eks. skete flere gange for jøderne i Slesvig by i perioden efter 1815. Endnu ringere var imidlertid situationen for de ”uledsagede” jøder, som uden beskyttelsesbrev var undervejs mellem Flensburg og Altona, altid truet med fordrivelse af øvrigheden.

Reglerne for at nedsætte sig i hertugdømmerne blev i 1729 gjort ensartede gennem en forordning af Frederik IV, efter at han – efter Gottorp-hertugernes nederlag – havde sammenlagt disses besiddelser i Slesvig med kongens egne. Derefter var det kun muligt for jøder at nedsætte sig uden individuel kgl. tilladelse i Altona (siden 1640 dansk), Glückstadt, Friedrichstadt og Rendsburg-Neuwerk, altså i fristederne, som yderligere blev udvidet med Elmshorn. Alle andre steder var det nødvendigt med en speciel tilladelse; jøder måtte ikke varigt bosætte sig i landområder. Det var bestemt en restriktiv bosættelsespolitik. Muligvis forhindrede man på denne måde en opsplittelse af det lille jødiske samfund, således som man kunne iagttage det på den venstre

side af Elben i ærkebispedømmet Bremen. Der var det tilladt at bo på landet, hvad der medførte en fuldstændig isolering af de få jøder.⁴ Og at man heller ikke i hertugdømmerne kunne forvente en større tilflytning af jøder, havde de hidtidige erfaringer i fristerne vist.

Altona

Ud over de fælles regler havde hvert fristed sin egen profil. Dette bliver skitseret i det følgende ved eksempler i form af tre byer, som i dag ligger i Slesvig-Holsten. Altona bør dog nævnes kort, idet byen – indtil loven om Stor-Hamburg i 1937, hvor byen blev en del af Hamburg – var centrum for det tynde netværk af små og mindre menigheder i Slesvig og Holsten. Her var overrabbinatet og den rabbiniske domstol, som var myndighed for alle jøder i hertugdømmerne i religiøse og civile sager med undtagelse af de portugisiske jøder i Glückstadt.⁵ I 1803 omfattede folketællingen i hertugdømmerne ca. 3.100 jøder, i 1871 ca. 4.300 jøder inklusiv Lübecks, hvoraf mere end halvdelen levede i Altona. Kun her nåede mindretallets antal op på 1,3% af den samlede befolkning i 1925 – den sidste folketælling før nazitiden – medens den jødiske befolkningsandel generelt androg mindre end 0,5%.

Glückstadt

Christian IV indbød de fra Nederlandene flygtede remonstranter og mennonitter til nybyggerbyen Glückstadt ved Elben, anlagt 1616 og forsynet med købstadrettigheder 1617. Fra 1620 blev ligeledes portugisiske jøder indbudt, som først og fremmest kom fra Hamburg og Amsterdam.⁶ Det drejede sig først og fremmest om storkøbmænd, redere og fabrikanter med forbindelser til middelhavslændene med dertil hørende sprogkundskaber og omfattende dannelse. Disse sefarder hørte til en elite, som Christian IV til gengæld gav privilegier, som ellers ikke på den tid blev givet jøder nogetsteds i Europa: Ud over religionsfrihed og juridisk selvbestemmelsesret havde de ubegrænset frihed i handel ogandel

*Indgangsparti til synagogen Neveh Shalom, Altona.
Over døren: Kong Christian VII af Danmarks spejlmonogram.*

samt fuld borgerret med plads og taleret i byens råd. I nogle årtier medvirkede sefarder til Glückstads korte blomstringstid, herunder personligheder af rang som Alvaro Dinis, købmand og møntmester, hans bror Benjamin Musaphia, købmand, filosof, naturforsker, rabbiner og læge, en tid livlæge for Christian IV, og Daniel Mamias de Castro, købmand og læge. De var efterkommere af de sefarder, som indtil fordrivelsen fra Spanien og Portugal i det 15. århundrede havde profiteret af den arabiske højkultur.⁷

1627-28 stod Wallensteins tropper foran byen, der ganske vist ikke blev erobret, men led svære skader. De portugisiske virksomheder (sukkerraffinaderi, saltsyderi) blev ødelagt, deres ejere forlod byen. Med et udvidet privilegium forsøgte Christian IV 1630 på ny at få de portugisiske jøder til at slå sig ned i byen, ligesom de nederlandske mennonitter og remonstranter, som ligeledes havde vendt den ryggen. Med deres tilbagekomst kom der på ny et opsving. Mellem 1630 og 1648 udviklede Glückstadt sig til en af de største byer i hele den danske konges riger. Som fæstning, havn og handelsby skulle den være centrum for Danmarks handelsmæssige og politiske interesser med adgang til Nordsøen og til Elben-Weser-området, en modpart til Hamburg – det var planen.⁸

Også i et fristed kunne det komme til konflikter mellem flertallet og mindretallene, som vi også vil se det i Rendsburg. I Glückstadt er der dokumentation for et ekstremt udbrud af fremmedhad. Baggrunden var de omfangsrige finansielle lettelser fra 1630 og 1631, med hvilke portugiserne og nederlænderne var blevet motiveret til at komme tilbage. Der faldt ord som: Man skulle slå alle nederlænderne ihjel og hænge deres præster og brænde alle portugisere.⁹

Omkring 1623 boede der i byen 29 sefardiske familier, i 1691 var der kun 10 personer. Med Christian IV's død sluttede storprojektet Glückstadt. Hans efterfølger, Frederik III, manglede midler til

en videre udbygning. Den lukrative Elb-told blev ophævet. Som følge heraf forlod de nederlandske skipper Glückstadt. I 1733 drog de sidste sefarder væk, deres synagoge og skole blev 50 år senere solgt til nedrivning.¹⁰ I dag vidner 88 gravpladser på begravelsespladsen om det sefardiske kapitel i byens historie. De aschkenasiske jøder, som fik lov til at nedsætte sig i Glückstadt i slutningen af det 17. århundrede, fik kun indskrænkede privilegier. Deres menighed, som endnu i 1835 omfattede 188 medlemmer, oplevede som følge af emancipation en så stærk udynding, at den opløste sig selv mod slutningen af det 19. århundrede.

Friedrichstadt

Der, hvor Treene og Ejderen flyder sammen – en dengang betydelig trafikåre mellem Østersøen og Nordsøen – grundlagde hertug Friedrich III den efter ham opkaldte by med henblik på at få remonstranter som bosiddende. Han var muligvis blevet inspireret hertil af den handelsmæssige opblomstring, som trosflygtninge havde bragt Altona og Glückstadt.¹¹ Det første hus i Friedrichstadt blev bygget i 1621. Forud herfor var gået langvarige forhandlinger om privilegier, førend nederlænderne indlod sig på det eventyr, som grundlæggelsen af en ny by var, især som calvinisternes forfølgelse af dem i deres hjemstavn var aftaget.¹² Trods opposition fra sin egen Gottorp-slægt og fra den lutherske gejstlighed¹³ overdrog hertugen sågar byens forvaltning til remonstranterne, og der gik flere årtier, førend også lutheranerne fik adgang til at deltage heri.

Remonstranterne sørgede for, at mennonitter og katolikker fik adgang til at slå sig ned, gik ind for, at kvækere skulle forblive, og anstrengte sig for at opnå et godt forhold til det lutherske flertal. Remonstranterne var tolerancens vogtere i Friedrichstadt, en tolerance, som ligner vor moderne tids accept af andre religiøse retninger.¹⁴ Set fra den daværende lutherske gejstligheds synspunkt husede Friedrichstadt derimod en ægte ”kætterrede”.¹⁵

Der er dokumentation for, at aschkenasiske jøder fik tilladelse til at nedsætte sig fra 1675. Det var Friedrichs søn og efterfølger, hertug Christian Albrecht, der gav dem tilladelse til at nedsætte sig som et yderligere mindretal. Ganske vist var det i dette tilfælde ikke remonstranterne, der specielt havde ytret sig til fordel herfor, men de havde på den anden side ingen berøringsangst. Før jøderne fik indrettet deres egen begravelsesplads, kunne de som alle andre trossamfund benytte remonstranternes. Men også mellem lutheranere og jøder var der fællesskaber. Omkring 1801 gik nogle jødiske børn i den lutherske skole og fra 1827 i den kommunale skole, som stod åben for alle de fem religiøse menigheder, som forblev i byen: lutheranerne, jøderne, remonstranterne, katolikkerne og mennonitterne.¹⁶

Det første private bederum befandt sig i et baghus, men i 1734 blev der indrettet en synagoge i et hjørnehus, og også den anden synagoge fra 1847 stod fuldt synlig mod gaden. Da der ikke var nogen indskrænkende vilkår for at nedsætte sig, voksede den jødiske menighed indtil 1845 til over 400 medlemmer og var dermed den næststørste gruppe efter lutheranerne. Uden noget officielt juridisk grundlag havde den jødiske menighed ganske vist forsøgt at gøre det besværligt for fattige jøder at flytte til byen ved at opkræve et "bosættelsesgebyr", fordi forsørgelse af de fattige påhvilede menigheden. Det havde menigheden dog ikke altid held med.¹⁷

Bortset fra enkelte velhavende fabrikanter (1 oliemølle, 2 cigarfabrikker) ernærede det store flertal af jøderne sig indtil midten af det 19. århundrede som hosekræmmere, småhandlende og slagtere, sidstnævnte af og til også som kreaturhandlere. Den procentuelle andel af de vedblivende fattige lå over byens gennemsnit.¹⁸ Grunden hertil var vel i første række byens ringe samlede udvikling, da byen netop ikke var blevet til en betydelig handelsby: Det lille hertugdømmes ressourcer var for små til at kunne konkurrere i samme liga som Hamburg.

Glückstadt: Sefardiske gravsten.

Jøder og kristne handlede med hinanden som købere og sælgere og som naboer. Små tjenester som shabbesgøy var selvfølgelig både for børn og voksne. Den jødiske jordemor, som var i byen fra 1806, blev også benyttet af kristne kvinder.¹⁹ Ellers var man sig selv nok. Inklusion, som ville have indebåret medlemskab af traditionelle fællesskaber som skytteforeningen, fandt først sted efter ligestillingen.²⁰

Også den jødiske menighed i Friedrichstadt oplevede med den første ligestillingsforordning fra 1854 en fremadskridende udvandring. Efter ødelæggelserne under det nazistiske regime er i dag kun den nye begravelsesplads, få sten fra den gamle begravelsesplads og synagogebygningen fra 1847 tilbage. Sidstnævnte blev restaureret 2005. Det historiske centrum i Friedrichstadt ligner endnu i dag en lilleby i Nederlandene med kanaler og huse med trappeformede gavle.

Rendsburg-Neuwerk

Rendsburg hørte til den kongelige danske del siden 1580. Byen spillede en vigtig rolle som sikring af kongerigets sydgrænse, og denne rolle blev forstærket med udbygningen af fæstningen i det 17. århundrede. Christian V indbød ”fremmede af beslægtede religioner” til at slå sig ned i den nye bydel Neuwerk. Alle fremtidige borgere i Neuwerk, som ikke tilhørte den lutherske tro, skulle nyde de samme privilegier: Vederlagsfri byggeplads, frihed for forskellige afgifter i nogle år, fri – dog ikke offentlig – religionsudøvelse og borgerskab. Fra 1693 slog aschkenasiske jøder sig ned i Neuwerk. De havde kun ret til at bo i Neuwerk. Det var en betingelse for at få opholdsret og borgerskab, at man anskaffede sig et hus – med undtagelser for sønner og menighedens embedsmænd. Nederlandske protestanter havde åbenbart ingen interesse for Rendsburg. Således var det kun nogle få katolikker, der ud over jøderne slog sig ned. At de forblev få, havde sine grunde: Katolikerne havde nemlig ikke religionsfrihed. De måtte ikke bygge en kirke og ikke danne en menighed. Deres døde måtte de begrave i Glückstadt. Dette ændrede sig først i den preussiske tid.²¹

1695 fik jøderne en begravelsesplads i nærheden af landsbyen Westerröfeld. Dermed var deres menighed officielt grundlagt. Magistraten og den lutherske gejstlighed overvågede nidkært deres gudstjeneste i et privat hus, og der blev lagt hindringer i vejen for bygningen af en lille synagoge i det 18. århundrede. Den danske regering måtte gentagne gange erindre magistraten om den garanterede religionsfrihed, som jøderne havde fået. 100 år senere var oplysningstidens ånd imidlertid blevet så udbredt, at alle borgerlige, gejstlige og militære repræsentanter i byen deltog i den festlige indvielse af den nye synagoge i 1845.

Privilegiet fra 1692 indeholdt også retten til handelsfrihed. Virkeligheden så anderledes ud. De købmænd, der var organiseret i kræmmerlauget, trak konkurrenterne i retten og opnåede i 1740, at jøder

Det jødiske museum, tidl. synagoge og skole.

blev udelukket fra handel med finere varer såsom kolonialvarer og silkestoffer, bortset fra på markeder.²² Trods disse væsentlige handelsmæssige begrænsninger så den sociale struktur helt anderledes ud end for jøderne i Friedrichstadt. Grunden hertil var formodentlig, at et antal handelsmæssigt potente jøder havde slået sig ned i Neuwerk som følge af kravet om at erhverve et hus. Handelsfolkene i Rendsburg, herunder danske kgl. hofleverandører,²³ udnyttede enhver niche. Der var handelsforbindelser i den danske provins og hovedstad ligesom i Hamburg.²⁴ Et kig i skattelisterne fra 1839-1844 og 1850²⁵ viser os en menighed på rundt regnet 300 medlemmer, hvoraf fire familier lå i spidsen og betalte den højeste skattesats. Derefter følger en bred midtergruppe, som kan opdeles i en højere og lavere midtergruppe, og en undergruppe, som levede beskedent, men som normalt klarede sig uden understøttelse. Kun 11 personer blev permanent understøttet af fattigkassen.²⁶

Jøder og kristne boede fra begyndelsen af tæt ved siden af hinanden, hus ved hus og ofte dør ved dør, som lejere og udlejere, uden at det medførte kendte større problemer. Fra 1812 gjorde jøder tjeneste i borgervæbningen. De kunne ganske vist ikke før ligestillingen få stillinger af højere rang. Men der blev ikke stillet spørgsmålstegn ved deres evner til at bruge våben eller deres loyalitet.²⁷

Menigheden spillede en vigtig rolle i Holsten ved siden af Altona, så længe jøderne i Kiel blev diskrimineret af byens magistrat på en måde, så de hverken kunne udfolde sig som menighed eller handelsmæssigt.²⁸ Begravelsespladsen i Westerrönfeld fungerede som central begravelsesplads for alle jødiske menigheder mellem Flensburg og Kiel, som ikke havde egen begravelsesplads. Blandt menighedens medlemmer var indtil op i det 19. århundrede talrige personligheder, som var beslægtede med rabbinerfamilier som Unna (København), Wertheimer (Wien), Grotwohl (Frankfurt am Main og Bingen) og Friedburg (Hannover).²⁹

Begravelsesplads Westerrönfeld.

Allerede før ligestillingen i 1863 udvandrede de unge jødiske mænd og kvinder fra fæstningen Rendsburg-Neuwerk, som følte alt for indsnævrende, uden at der skete en tilsvarende indvandring. Den jødiske menighed oplevede derfor samme skæbne som de andre menigheder i de små byer – omkring 1900 havde den endnu omkring 60 medlemmer, 1933 kun 20. Fra menighedens 250-årige historie resterer der kun en del af den betagende begravelsesplads og bygningskomplekset med synagoge og skole, som siden 1988 er et jødisk museum.

I kongeriget Danmark opnåede jøderne i 1814 borgerlig ligestilling – det gjaldt dog ikke for hertugdømmerne. Fristederne mistede derfor først deres funktion med ligestillingsforordningerne i 1854 (Slesvig) og 1863 (Holsten), hvormed den danske regering fik nedbrudt modstanden mod ligestilling i stænderforsamlingerne. Og først da udviklede de nye jødiske centre i Kiel og Lübeck sig ved siden af Altona.

Til slut kan man stille spørgsmålet: Mister tolerancen i fristederne værdi i vores øjne, fordi den blev motiveret af merkantilismen? Dominansen af handelsmæssige interesser vækker i dag ofte skepsis, ja mistro. Uden disse havde de daværende landsherrer i hertugdømmerne imidlertid ikke haft mod og styrke til at sætte sig ud over datidens snævertsynede religiøse ortodoksi og tidens udbredte fordomme. Den

rolle, som fristederne spillede som beskyttelsessteder for nogle mindretal, bør ej heller undervurderes ud fra et nutidigt synspunkt.

Oversættelse af Allan Falk.

NOTER

¹ Heinz Schilling: Die frühneuzeitliche Konfessionsmigration. Calvinisten und sephardischen Juden im Vergleich. I: H.P. Jürgens og Th. Weller (red.): *Religion und Mobilität*. Göttingen 2010, s. 115.

² Günter Marwedel: Juden in Altona zwischen Isolation und Integration. I: *Altonaer Museum in Hamburg, Jahrbuch 27*. Hamburg 1992, s. 31.

³ Eckhardt Opitz: Religionsfreiheit und religiöse Toleranz im Zeitalter konfessioneller Orthodoxie. Das Beispiel Schleswig-Holstein mit seinen religiösen Freistätten. I: R. Dietrich og C. Pfeiffer: *Freiheit und Kontingenz*. Heidelberg 1992, s. 198 f.

⁴ Jürgen Bombach: *Sie lebten mit uns. Juden im Landkreis Stade vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*. Stade 2001.

⁵ Günter Marwedel: *Die Privilegien der Juden in Altona*. Hamburg 1976, s. 214.

⁶ Gerhard Köhn: *Die Bevölkerung der Residenz, Festung und Exulantenstadt Glückstadt von der Gründung 1616 bis zum Endausbau 1652*. Neumünster 1974, s. 127 ff. – Fra 1640 fik også en lille gruppe katolikker adgang.

⁷ Sabine Kruse og Bernt Engelmann (red.): *Mein Vater war portugiesischer Jude. Die sefardische Einwanderung nach Norddeutschland um 1600 und ihre Auswirkungen auf unsere Kultur*. Göttingen 1992, S. 45 ff.

*Maleri af synagogen Neveh Shalom, Altona.
Martin Peter Georg Feddersen (1849-1930).*

- ⁸ Köhn: 143 ff.
- ⁹ Köhn: 50 ff. Den ophedede stemning forduftede åbenbart hurtigt igen som følge af den positive udvikling af byen i den følgende tid.
- ¹⁰ Köhn: s. 60.
- ¹¹ Willi Schnoor: *Die rechtliche Organisation der religiösen Toleranz in Friedrichstadt in der Zeit von 1621 bis 1727*. Husum 1976, S. 12 f.
- ¹² Schnoor: s. 12.
- ¹³ Schnoor: s. 30.
- ¹⁴ Opitz: s. 208.
- ¹⁵ Ernst Feddersen: *Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins*, bind 2. Kiel 1938, s. 592.
- ¹⁶ En selvstændig jødisk skole blev oprettet 1838. Dorothea Parak: *Juden in Friedrichstadt an der Eider*. Neumünster 2010, S. 166 f.
- ¹⁷ Parak: s. 55 f.
- ¹⁸ Parak: s. 95.
- ¹⁹ Parak: s. 157, 92.
- ²⁰ Parak: s. 130 f. – Inklusion i det lutherske flertalsselskab gjaldt åbenbart kun for remonstranter. Detaljerede undersøgelser herom mangler imidlertid.
- ²¹ Edward Hoop: *Geschichte der Stadt Rendsburg*. Rendsburg 1989, s. 504.
- ²² Om Rendsburger-jøder i det 18. århundrede: Moritz Stern: *Die israelitische Bevölkerung der deutschen Städte*. IV Rendsburg. Kiel 1895. ²³ Eduard Duckesz: *Synagoge und Friedhof in Rendsburg*. I: *Jahrbuch der jüdischen Gemeinden Schleswig-Holsteins und der Hansestädte*, 7, 1935/36, s. 47.
- ²⁴ Man kan finde mange eksempler herpå i Julius Margolinskys *Jødiske Dødsfald i Danmark 1693-1976*.
- ²⁵ Stadtarchiv Rendsburg, A XIII 1/22 og 2/14.
- ²⁶ Stadtarchiv Rendsburg, VZ 1855, II/3/10.
- ²⁷ Frauke Dettmer: *Der Dienst von Juden im Bürgermilitär – ein Vehikel zur Emanzipation*. Vil blive publiceret 2015 eller 2016 i rammerne af et værk om Rendsburgs garnisonshistorie.
- ²⁸ Ursula Dinse: *Das vergessene Erbe. Jüdische Baudenkmale in Schleswig-Holstein*. Kiel 1995, s. 96 ff.
- ²⁹ Duckesz: s. 46 f.